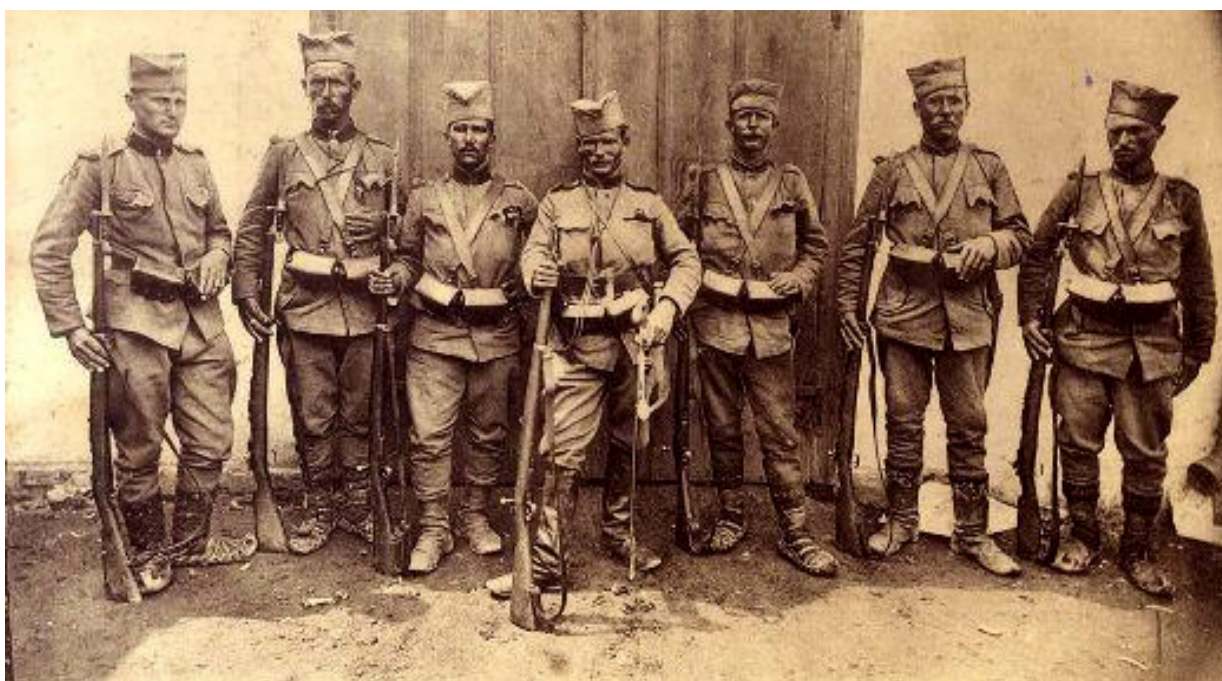

ЦЕРСКА БИТКА*

*Глава X из Саво Скоко, Петар Опачић, Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876 – 1918; Београдски издавачки – графички завод, Београд, 1981. стр. 309 – 358.

АУСТРОУГАРСКА АГРЕСИЈА НА СРБИЈУ

Мала Србија је у два балканска рата максимално исцрпела своје, људске и материјалне резерве. Велике победе српске војске у два балканска рата плаћане су десетинама хиљада погинулих, умрлих и осакаћених војника, подофицира и официра. У Србији је било мало кућа које нису биле у црно завијене. Стравичне слике ужаса рата сретале су се на сваком кораку. Ево како је једну од тих слика описао Ј. Скерлић: *"У Лапову, трагична гомила од неколико стотина жена, са малом децом, многе већ у црним шамијама, у очекивању воза са рањеницима пука чији су војници из околине. И када је воз стигао, и када се на њ бацио рој несрећних жена, када су се виделе у фургонима све грозоте рата и када се чуло и о онима који се, ни измрцварени, никада више неће вратити, чуо се врисак, кукњава, риданье, велики крик бола матера и жена, а затим је дошла страшна поворка, на носилима, на лећима, на штакама, на штаповима одломљеним негде у планини, млади људи са пребијеним рукама и ногама, пробуражених трбуха, размрсканих глава, исцурелих очију."*

Пуних десет месеци под оружјем се налазило око 100 хиљада људи, одвојених од сваке привредне делатности, за чије је издржавање трошено дневно по 833.000 динара, односно 25 милиона месечно. Укупни ратни трошкови били су трипут већи од целокупног државног буџета Србије за 1912. годину. Утицај тих огромних трошкова на привредни живот био је вишеструко неповољан; они су изазвали нагло поскупљење животних трошкова, с једне стране, и застој у свим привредним делатностима, с друге стране. Многе породице су остале без својих храниоца и најелементарнијих средстава за живот. Државна каса била је празна, а земља је, због недостатка радне снаге, била обрађена само делимично и са закашњењем.

После тих великих напрезања Србији је мир био преко потребан. Због тога је српска влада избегавала све кораке који би могли довести до нових заплета на неуралгичном балканском подручју. Али, управо у то време у бечким владајућим круговима превладало је схватање да ће за *"Хабзбуршку Монархију бити немогуће задржати под својом влашћу југословенске покрајине ако на Балкану постоји снажна Србија"*. Наиме, пошто је ојачана Србија затварала пут аустроугарској експанзији према Солуну и Блиском истоку, коначно је сазрела идеја да се југословенско питање реши оружаним обрачуном са Србијом. Будући да је већ била извршила ратне припреме, кајзерова Немачка је, после разбијања Балканског савеза, подржавала ову идеју, јер је сматрала да је свако даље одлагање европског рата добит за Антанту (Француска, Енглеска и Русија), која је такође вршила форсиране припреме за рат.

Имајући безрезервну подршку свог моћног савезника Немачке, Аустро-Угарска је настојала да, отварањем проблема за проблемом, одржава балканску кризу у акутном стању и тако спречи економску, политичку и војну консолидацију Србије и Црне Горе. Њена дипломатија је почетком октобра 1913. године организовала упад албанских чета на српску територију код Призрена, Дебра, Струге и Охрида, па је Србија, 11 дана по завршетку демобилизације, морала поново мобилисати Моравску и Дринску дивизију првог позива и два прекобројна пука. Када су српске трупе, у потери за овим четама, заузеле један део албанске територије, Аустро-Угарска је ултимативно позвала српску владу да у року од осам дана повуче своју војску из Албаније, претећи да ће, у противном, „другим мерама“ издејствовати то повлачење. На велику жалост ратоборних бечких и берлинских кругова, српска влада је повукла своје трупе

са албанске територије дан пре истека одређеног рока.

Чим је завршен спор око граница Албаније, Аустро-Угарска је покренула питање источних железница на територији која је припала Србији, тражећи изузетне привилегије. У исто време поставила је и питање о конкордату Србије са Светом Столицом, да би тим путем обезбедила право на мешање у унутрашње ствари Србије. Српска влада је била врло попустљива, избегавајући вешто и стрпљиво постављене замке. Међутим, не желећи споразум, Беч је изазивао нове конфликте.

У таквој ситуацији, сарајевски атентат на надвојводу Фрању Фердинанда и његову жену Софију (28. јуна 1914) искоришћен је као жељно очекивани повод да се, једном заувек, огњем и мачем „*уништи српско револуционарно-бунтовничко гнездо*“. Будући чврсто решена да загази у рат, аустроугарска влада је без икаквих доказа оптужила званичну Србију за саучесништво у сарајевском атентату и предала јој (23. јула 1914) ултиматум срочен у стилу опробане хабзбуршке девизе "*Најпре понизити, па онда газити*", на који је тражила безуслован одговор у року од 48 часова. Захтеви ултиматума били су тако редиговани да их је Србија морала одбацити. Када је прочитао текст аустроугарске ноте, енглески министар спољних послова Едвард Греј је рекао да је то "*најстрашнији документ од свих које је икада сачинила дипломатија*", и "да би држава која би прихватила те захтеве престала да буде независна". Приликом предаје ултиматума аустроугарски посланик у Београду барон Гизл изјавио је да ће, уколико у одређеном року сви аустро- угарски захтеви не буду прихваћени, затражити свој пасош.

Истог тренутка Србија се обратила Русији с молбом за заштиту. Иако још није била спремна за рат, овом приликом Русија није устукнула пред аустро-немачким диктатом. Одговарајући на телеграм регента Александра, руски император Никола II је посебно истицао: „*Докле год буде и најмање наде да се избегне проливање крви, сви моји напори тежиће томе циљу. Ако, пак, и против наше најискреније жеље не успемо, нека Ваше Величанство буде уверено да ни у том случају Русија неће напустити Србију.*“

По савету Русије, српска влада је била до крајности попустљива, па је пристајала на све тачке ултиматума, сем на четврту и пету, које су погађале њен национални суверенитет. Наиме, четвртом тачком се захтевало да српска влада прими сарадњу "*органа Царске и краљевске владе, ради гушења превратничког покрета против територијалног интегритета Аустро-Угарске Монархије*", а петом – да аустроугарски органи узму учешћа у истрази поводом убиства Фрање Фердинанда на српској територији. Чак ни ове захтеве српска влада није категорички одбацила, већ је тражила да о њима расправља Међународни суд у Хагу.

Чим је 25. јула примио одговор српске владе, барон Гизл је, без консултовања своје владе (која га е унапред овластила за то) прекинуо дипломатске односе са Србијом, а затим је са особљем посланства прешао у Земун. Два дана доцније он је са војним изаслаником Оттом Гелинеком отпутовао у Ишл да би реферисао цару Фрањи Јосипу и његовим најближим сарадницима "*да је Србија потпуно исцрпена у последњим ратовима, да су јој опрема и наоружање бедни и да ће моћи да мобилише једва 100.000 људи*". У исто време је аустријски генералштаб ујурбано вршио мобилизацију и коцентрацију трупа за рат против Србије. Узалудни су били сви покушаји европске дипломатије да одврати Хабзбуршку Монархију од тог судбоносног корака, узалуд је руски цар Никола II апеловао на немачког кајзера Виљема II

да спречи распаљивање ратног пожара у Европи. Напротив, немачки суверен је управо гурао Аустро-Угарску у рат. На једној депеши свог посланика из Беча (у којој се истиче да тамошњи владајући кругови желе да коначно пречисте своје рачуне са Србима) Виљем II је својом руком написао: „Сада или никада!”

Окуражена оваквим држањем свог до зуба наоружаног савезника, Аустро-Угарска је 28. јула 1914. упутила српској влади депешу следећег садржаја:

„Пошто српска краљевска влада није дала повољан одговор на ноту коју јој је предао аустроугарски посланик у Београду 23. јула 1914. године, Царска и Краљевска влада налази за потребно да сама потражи задовољење својим правима и интересима и да ради тога прибегне оружју. Аустро-Угарска сматра, дакле, да се од овог тренутка налази у ратном стању са Србијом.”

Два дана доцније (1. јула), док су се аустроугарске трупе пребацивале према Балкану, „забрљали су сви апарати петроградског главног телеграфа и по свим војним окрузима разаслали царев указ о општој мобилизацији“. Као одговор на то Немачка је 1. августа објавила рат Русији, а затим и Француској. У исто време немачка влада је затражила дозволу за прелаз својих трупа преко Белгије, а кад је Белгија то одбила, Немачка јој је објавила рат. Протестујући против гажења европских уговора и белгијске нетралности, Енглеска је 4. августа објавила рат Немачкој. Сутрадан (5. августа) Аустро-Угарска је објавила рат Русији, а Црна Гора Аустро-Угарској. Међутим, још на дан објаве рата Србији (28. јула) краљ Никола је упутио следећи телеграм престолонаследнику Александру:

“Понос српског народа не допушта да се иде даље у попуштању. Слатке су жртве за истину и независност народа. У име Божије, и помоћу нашег моћног заштитника силне Русије и симпатија цивилизованог света, изићи ће српски народ из ове велике и незапамћене невоље победоносно и обезбедиће себи сјајну будућност. Моји Црногорци већ су спремни на граници да падну за одбрану наше независности.”

У рат су се доцније укључиле и друге земље - укупно тридесет и три. Под оружје је стављено 74 милиона људи. Био је то највећи ратни пожар у дотадашњој светској историји.

У тим судбоносним тренуцима српске историје Степа Степановић је заступао начелника штаба Врховне команде војводу Радомира Путника, који се налазио на лечењу у Глајхенбергу у Аустро-Угарској. Наиме, после демобилизације Друге армије у августу 1913. године Степа је стављен на располагање министру војске, који га је у априлу 1914. поставио за председника Комисије за утврђивање граничног фронта према Бугарској, где је остао све до објављивања указа о мобилизацији српске војске.

У рано јутро 29. јуна, док је Степа пред кафаном у Бабушници очекивао да му кафеџија донесе црну кафу, деловођа му је уручио телеграм о погибији аустроугарског престолонаследника Фердинанда и његове жене Софије у Сарајеву. Када је прочитао депешу, Степа је неколико тренутака гледао у даљину, а онда испричао њен садржај члановима Комисије и узбуђеним гласом додао: „То ништа не ваља. Дај Боже да Аустрија не баци кривицу на нас. Ако то буде, имаћемо страшан рат, можда европски, или још горе, - а ми се нисмо још ни одморили, а о спреми да и не говори.”

По завршеном послу на граничном фронту Комисија је 23. јула стигла у Ниш. Мада већ у годинама, Степа је имао мало времена за одмор. Пробудили су га исте ноћи у 2 сата ујутру

с телеграмским наређењем да одмах отпутује у Крагујевац, где ће заступати начелника штаба Врховне команде до његовог повратка са лечења. Истовремено му је саопштено да ће сутрадан изаћи указ о општој мобилизацији. Три сата доцније, Степа је кренуо у Крагујевац, где је примио штаб Врховне команде и руководио мобилизацијом и концентрацијом српске војске.

Када је 25. јула увече аустроугарски посланик напустио Београд, српска влада је издала проглас о општој мобилизацији и прокламацију целом српском народу, у којој се, поред осталог, каже:

„...Како је аустроугарски посланик вечерас изјавио у име своје владе, да није задовољан нашим одговором и да коначно прекида дипломатске односе, влада је српска принуђена да, за сваки случај, одмах предузме најпотребније војничке мере за одбрану земље. Сматрамо за дужност позвати народ на одбрану Отаџбине, верујући да ће се нашем патриотском позиву сваки радо одазвати. Ако будемо нападнути, војска ће вршити своју дужност, а грађанима, који нису позвани под заставу, саветујемо да остану код својих домова и мирно раде своје послове.”

Одмах по објави мобилизације српска Влада и Двор преселили су се у Ниш, а Главни генералштаб, који је образовао Врховну команду, са генералом Степом Степановићем на челу, у Крагујевац. По доласку у Крагујевац Степа је примио лично писмо председника владе и министра иностраних послова Николе Пашића у коме је у кратким цртама анализиран међународни положај Србије и конкретно указано какав ће став заузети поједине велике силе према новој балканској кризи. У писму се, наиме, истиче *"да ће Русија упорно настојати да се спор између Аустро-Угарске и Србије реши мирним путем, али ако, упркос томе, аустроугарска војска пређе границе Србије, онда ће бити принуђена да се умеша ради заштите Србије; да ће Немачка чврсто остати уз Хабзбуршку Монархију, јер би њеним поразом знатно ослабио положај саме Немачке; да је Италијанска влада већ изјавила да себи задржава слободне руке, и чекаће на даљи развој догађаја; да Француска чврсто стоји уз Русију и врши припреме за општу мобилизацију, подешавајући своје држање према држању Немачке; да је енглеска влада изјавила - ако се умеша која велика сила, онда ће се умешати све, и да је извршила мобилизацију своје флоте; да ће Румунија, Грчка и Турска у прво време остати неутралне, и да Црна Гора иде у рат заједно са Србијом."* На крају писма је посебно подвучено да је међународна ситуација таква, а српска Врховна команда нека ради како нађе за сходно.

Са њему својственом упорношћу Степа је радио на мобилизацији и концентрацији српске војске, а то је било скопчано с великим тешкоћама, пошто су многе кадровске јединице биле дислоциране у ново- припојеним областима, а возни железнички парк се није могао користити за мобилизацију због хитне евакуације Београда.

Пошто је у војсци тек било почело увођење нове формације, није било извршено саопштавање нових мобилизацијских места нити израђен ратни распоред официра. Ни превозење обвезника није у потпуности било завршено. Истрошена материјална средства нису била обновљена, а осећао се озбиљан недостатак и у наоружању и муницији (нарочито артиљеријској), као и целокупној ратној опреми. Без претеривања се може рећи да су логорску и одећну опрему представљали

само бедни остаци из минулих балканских ратова. Чак ни први позив није имао комплетну одећну опрему, други је имао само шињеле и шајкаче, док су војници: трећег позива били одевени у своја цивилна одела.

Ту околност су у току рата искористиле аустроугарске трупе за изигравање одредаба међународног ратног права, те су масовно стрељале српске војнике. Тако се, на пример, у директиви команданта аустроугарског 9. корпуса, између осталог, каже:

"Пре свега, не трпим да се неуниформисани али наоружани људи непријатељске земље, било да се нађу у групама или појединачно, заробљавају; они се имају безусловно поубијати."

Будући да је српску војску сачињавао наоружани народ који је, у великом броју у своме руху, кренуо да брани своју нападнуту отаџбину, ова наредба је била уперена против њега.

Захваљујући спремности српског народа да се са свим расположивим снагама супротстави агресору, мобилизација и концентрација српске војске извршене су, упркос свим тешкоћама, релативно брзо. До 10. августа мобилисано је 11 дивизија првог и другог позива, једна коњичка дивизија и трупе трећег позива - укупно око 400 хиљада људи и 500 топова.

ОБОСТРАНИ ПЛАНОВИ КОНЦЕНТРАЦИЈА И СТРАТЕГИЈСКИ РАЗВОЈ СНАГА

Основна идеја заједничког ратног и почетног операцијског плана српске и црногорске војске била је стратегијски дочек, тј. *„држати се одбране док се не разјасни политичка и стратегијска ситуација, а затим дејствовати према ситуацији."* Овај план разрадили су још 1908. године тадашњи начелник Главног генералштаба Радомир Путник и његов помоћник Живојин Мишић, а сада је само прилагођен конкретној војно-политичкој ситуацији. У његовом уводу је истакнуто да се "улога српске и црногорске војске састоји у томе да привуку и привезу за себе што јаче аустроугарске снаге, како би оне биле што више ослабљене према Русији". У колико, пак, аустроугарска војска, као надмоћнија у снази и брзини своје концентрације, предузме офанзиву против Србије и Црне Горе, онда је улога српске и црногорске војске у прво време дефанзивна, а чим се укаже повољна прилика, прелазак у против офанзиву ради избегавања непријатеља са своје територије.

Концентрација и стратегијски развој српске војске извршени су у сагласности са основном идејом ратног и почетног операцијског плана, која је захтевала дубље ешелонирање главних снага, да би им се просторно и временски омогућила слобода маневра по унутрашњим правцима док се не испољи правац дејства главних непријатељевих снага.

Наиме, српска Врховна команда (врховни командант - регент Александар Карађорђевић, начелник штаба - војвода Радомир Путник), ценећи логично да ће главне аустроугарске снаге дејствовати преко Дунава и доњег тока Саве према долини Велике Мораве, извршила је груписање снага овако:

- *Прва армија* (Тимочка дивизија првог позива, Тимочка, Дунавска и Моравска дивизија другог позива и Коњичка дивизија), под командом генерала Петра Бојовића, на простору: Свилајнац-Топола-Рача, са Браничевским одредом (ојачана Дунавска дивизија другог позива) на Дунаву;

- *Друга армија* (Шумадијска, Моравска и Дунавска дивизија првог позива, те Комбинована дивизија), којом је почев од 6. августа командовао генерал Степа Степановић, на простору: Аранђеловац-Лазаревац, с ојачаном Дунавском дивизијом првог позива код Београда;

- *Трећа армија* (Дринска првог и Дринска дивизија другог позива, 3 прекобројна пука првог позива и 2 пука трећег позива), под командом Павла Јуришића-Штурма, у ширем рејону

Ваљева, с Обреновачким, Шабачким, Лозничким, Јадарским и Љубовијским одредом на Сави и Дрини;

- *Ужичка војска* (Шумадијска дивизија другог позива, Ужичка бригада и Лимски одред), командант генерал Милош Божановић, на простору: Рогатица- Бајина Башта-Мокра Гора- Прибој-Ужице.

Степина армија била је, дакле, бројно најјача и састављена од најбољих дивизија, па је управо ради тога постављена тако да у погодном тренутку може дејствовати у десни бок непријатељевих снага које би наступале долином Велике Мораве, или пак, у леви бок оних аустроугарских снага које би надирале долином Јадра ка Ваљеву.

Упркос свим тешкоћама, мобилизација и концентрација српске војске извршене су брзо и уредно. Све јединице су до 10. августа биле на својим местима. Велика заслуга за то припада генералу Степановићу, који је врло успешно заменио војводу Путника у руковођењу тим сложеним и веома важним пословима. Оцењујући Степин рад на дужности начелника штаба Врховне команде војвода Бојовић истиче: *„На тој дужности ја га се веома добро сећам. Могу рећи да је он у тим моментима, захваљујући својој интелигенцији, познавању прилика и проучавању догађаја, био потпуно свестан великих искушења која долазе. Са срчаношћу која га никад није напуштала, Степа је био одлучан да предузме све мере за пружање енергичног отпора непријатељу. Он је са видовитошћу великог ума и талента предвиђао развој догађаја и умео да своје одлуке спроводи чврсто и брзо, тако да оне буду у пуној мери корисне. Тих дана наша земља је имала неизмерних користи од ових Степиних особина, као и касније, када је он водио трупе у славне, бесмртне победе.“*

Распоред црногорске војске на концентрацијском простору био је овакав:

- *Ловћенски одред* (око 8.000 бораца и 26 топова), под командом дивизијара Митра Мартиновића, прикупљен на простору Ловћен, Суторман.

- *Херцеговачки одред* (око 15.000 бораца и 20 топова), којим је, поред дужности начелника штаба Врховне команде, командовао генерал сердар Јанко Вукотић, концентрисан на простору Крстац-Грахово-Трубјела.

- *Санџачки одред* (око 6.000 бораца и 6 топова), под командом бригадира Луке Гојнића, код Пљеваља (овај одред је 23. августа образовао Санџачку војску, која је имала 12.000 бораца и 30 топова).

- *Старосрбијански одред* (око 6.000 бораца и 12 топова), под командом бригадира Радомира Вешовића, био је одређен за заштиту границе према Албанији.

Врховни командант црногорске војске био је краљ Никола.

Стратегијски развој црногорске војске завршен је до 1. августа 1914. године.

Аустроугарска команда је потцењивала снаге и могућности српске и црногорске војске сматрајући да оне, после два исцрпљујућа балканска рата, неће моћи да пруже озбиљан отпор њеним трупама. Командант аустроугарске Балканске војске -Оскар фон Поћорек - био је чврсто уверен да ће се рат на Балкану завршити за две до три недеље и да *"модерно опремљена аустроугарска војска има толику надмоћност над српском милицијом, да ће први сукоби разбити легенду о Куманову и Брегалници"*. Ова погрешна процена навела је генерала Поћорекa и аустроугарску Врховну команду на крупне стратегијске грешке.

Ратним и почетним операцијским планом аустро-угарске Врховне команде, који је

разрађен још 1907. године, била је предвиђена офанзивна и дефанзивна варијанта ангажовања аустроугарске Балканске војске против Србије. Уколико би рат почео само између Аустро-Угарске и Србије, било је предвиђено да се, енергичним офанзивним ангажовањем *Минималне групе Балкан и ешалон Б* (20 пешадијских дивизија и 13 ландштурмских* бригада), Србија баци на колена што је могуће пре. Уколико, пак, Русија уђе у рат, против Србије би се ангажовала само *Минимална рупа Балкан* (8 пешадијских дивизија и 7 ландштурмских бригада), и то дефанзивно, ради спречавања евентуалног упада српских трупа на аустроугарску територију (у сваком случају *ешалон А* концентрисао би се према Русији).

Иако је 1914. године Русија одмах ступила у рат на страни Србије, генерал Поћорек је - рачунајући са спорашћу руске мобилизације, неспремности српске и црногорске војске и са присуством аустроугарске

Друге армије (ешелона Б) у Срему и Банату (транспортовање ове армије на руски фронт требало је да почне 18. августа) и -одлучио да са снагама предвиђеним за дефанзиву пређе у офанзиву. Ову одлуку одобрила је Врховна команда, јер је рачунала да ће њена Балканска војска брзо прегазити Србију и тиме непосредно утицати на Бугарску, Румунију и Турску да се определе за Централне силе.

За реализацију ове одлуке према Србији и Црној Гори груписане су три аустроугарске армије, које су у свом саставу имале око 250.000 људи, и то:

- *Друга армија (4, 7. и 9. корпус)*, под командом генерала Бема Ермолија - у Банату и Срему.
- *Пета армија (8. и 13. корпус)*, командант генерал Либеријус фон Франк, на простору Бијељина-Зворник-Брчко.
- *Шеста армија (15. и 16. корпус)*, под непосредном командом команданта Балканске војске Оскара фон Поћорека, на простору Власеница-Рогатица-Калино-вик-Сарајево. У Балканску војску биле су укључене још и следеће јединице: Дунавска флотила, Петрова-радинска посада (6 ландштурмских батаљона), тешка артиљерија на Бежанијској коси, ландштурмска одељења у Банату, две брдске бригаде (једна у Херцеговини, а друга у Боки Которској) и Јадранска флота.

ПОЧЕТАК ОПЕРАЦИЈА

Настојећи да до 18. августа (рођендан цара Фрање Јосипа) извојује прву велику победу над српском војском, аустроугарска Војна команда се поново огрешила о основне принципе стратегије. Она је, наиме, упркос томе што Шеста армија још није била завршила концентрацију, издала директиву Петој армији да 12. августа форсира Дрину и, уз садејство делова Друге армије, предузме енергично наступање ка Ваљеву. Према овој директиви, Шеста армија имала је да пређе у напад тек по заузећу Ваљева, и то дивергентним правцима - ка Ужицу и Пљевљима. Поћорек је био уверен да ће избијањем главних снага Балканске војске на линију Ваљево-Ужице бити створена погодна операцијска основица за "*војничку шетњу до Ниша*".

Поступајући по овој директиви, трупе 8. и 13. корпуса аустроугарске Пете армије почеле су у рану зору 12. августа форсирање Дрине према Љешници и Лозници. У исто време, уз снажну подршку артиљеријске ватре која је тукла Београд, Обреновац и Шабац, делови 4, 7 и

9. корпуса аустроугарске Друге армије почеле су прелаз преко Саве код Аде Циганлије, Шапца и Сремске Митровице. Иако нападнути од вишеструко надмоћнијих снага, истакнути српски одреди на Дрини и Сави пружали су жилав отпор. Вешто користећи врбљаке, жбуње, кукурузе и друге природне маске, они су отежавали непријатељево пребацивање и успоравали му наступање. Због снажног отпора Јадарског четничког одреда, којим је командовао Војин Поповић (војвода Вук), и делова Шабачког одреда, 9. дивизија 8. корпуса изгубила је доста времена (око 10 часова) на чишћењу Самуровића аде од српских предстражних делова, и тек увече је пребацила свој први ешелон на десну обалу Дрине. После оштрих борби с предњим деловима Лозничког одреда, 36. дивизија 13. корпуса успела је да овлада адом Курјачицом и да се тек око подне пребаци на десну обалу Дрине. *„Извиђачки одреди 36. дивизије”* - истичу аутори *Лецтер крига** - *„претрпели су крваве губитке, што је мало за последицу њихово даље обазриво дејство и прецењивање непријатељских снага на овом густо покривеном земљишту где је извиђање било отежано”*. Делови 29. дивизије аустроугарске Друге армије имали су лакши посао. Они су уз снажну подршку Дунавске флотиле и тешке артиљерије, прешли Саву код Сремске Митровице и Јарка и заузели Ноћај, Шеварице и Дреновац. Истовремено је и 62. бригада аустроугарске 31. дивизије прешла Саву код Кленка и после краће борбе заузела Шабац. Покушај прелаза код Аде Циганлије осујећен је снажним отпором српских трупа.

Сутрадан (13. августа) аустроугарске трупе су подизале понтонске мостове и пребацивале нове снаге преко Дрине и Саве. По замисли аустроугарске команде, требало је да 8. корпус тога дана енергичним обухватним нападом угрози, по могућности и заузме српске положаје на планини Видојевици и тиме олакша фронтални напад 13. корпуса на лозничке положаје. Међутим, због жилавог отпора српског Јадарског одреда и велике летње жеге, заморене трупе овог корпуса напредовале су веома споро, да би се увече зауставиле на линији Лешница-Ново Село-Петковица. Ради тога је 13. корпус целог дана остао неактиван. Једино је 42. дивизија, која је прешла Дрину код Зворника, почела без икакве сметње наступање према Крупњу. Аустроугарска Друга армија појачавала је тога дана своје трупе на десној обали Саве и наредила им *„да Шабац задрже по сваку цену”*.

У освит 14. августа трупе аустроугарске Пете армије предузеле су напад на српске лешничке и лозничке положаје, које су бранили Лешнички, Јадарски и Лознички одред српске Треће армије. После оштрих уличних борби 8. корпус је заузео Лешницу и избио на планину Видојевицу, одбацујући Лешнички одред на грбен планине Иверка, а Јадарски на источне падине Цера. Иако нападнут од вишеструко надмоћнијих непријатељевих снага (на 7 српских батаљона нападао је 6 аустроугарских пукова), Лознички одред се грчевито бранио на линији Горњи Добрић-Руњани-Тршића брод. *„Двадесет прва стрељачка дивизија”* - пишу поменути аустроугарски историчари - *„наступала је сувише споро уз стрме нагибе планине Цера, изложена дрским препадима српских комита”*. После огорчених борби непријатељ је око 16 часова заузео Тршића брдо, али су три његова узастопна јуриша на село Обреж одбијена уз велике губитке. Још жешћи окршаји одиграли су се код Горњег Добрића, на који су аустроугарске трупе бесомучно јуришале од 16 до 20 часова, да би га заузеле тек у четвртом јуришу.

Заморене и десетковане трупе Лозничког одреда, пошто су имале око 900 људи избачених из строја, повукле су се на положаје код села Јаребица, где их је прихватила Дринска дивизија

* *Лецтер криг (Letzter Krieg)* — дело групе аустријских аутора о рату Аустро-Угарске 1914-1918, изашло у Бечу 1931.

првог позива, која је тога дана приспела из рејона Ваљева и одмах приступила утврђивању новог положаја.

Шабачки одред је са приспелим појачањем покушао да поврати Шабац, али - због велике преморености трупа од усиљеног марша и бојазни да ће непријатељ обухватити његово лево крило - није у томе успео.

Пошто је потпуно овладала прелазима на Дрини и заузела српске лешничке и лозничке положаје, аустроугарска Пета армија наставила је 15.августа надирање ка Ваљеву с циљем да у току тога дана овлада долином Јадра и Лешнице, као и масивима Цера, Иверка, Борање и Јагодње планине до линије Крупањ- Завлака-Текериш, и тиме створи погодан ослонац за настављање офанзивних операција према центру Србије. Командант Пете армије је истовремено затражио од Врховне команде да офанзиву његове армије помогну Друга и Шеста армија, на тај начин што би Друга армија предузимала енергичан напад правцем Шабац-Ваљево, а Шеста армија да упути 12. брдску бригаду преко Дрине и Љубовије ка Пецкој, у бок и позадину српске Треће армије.

Трупе Пете армије наступале су широким фронтом са линије која је имала облик потковице, у шест нападних колона, без армијске резерве. Тринаести корпус је наступао у две колоне десном обалом Јадра ка Завлаци (36. дивизија) и Крупњу (11. и 13. бригада), а 8. корпус у три колоне долином Лешнице и гребеном Цера и Иверка ка Текеришу (9. дивизија долином Лешнице и гребеном Иверка, а 21. дивизија десном главном колоном од 3 пешадијска пука гребеном Цера и левом помоћном колоном од једног пешадијског пука, дивизијском артиљеријом и комором, северним падинама Цера). Будући да на фронту Ужичке војске није било веће активности, аустроугарска

42. дивизија, која је имала задатак да наступа обема обалама Дрине узводно, да би садејствовала Шестој армији у нападу на српску Ужичку војску, променила је, на иницијативу свог команданта генерала Саркотића, правац кретања и упутила се преко Кошутње стопе према Крупњу, у леви бок српских трупа које су браниле долину Јадра.

Међутим, због снажног отпора српске Треће армије претрпљених губитака и заморености трупа, ни једна колона (осим 42. дивизије) није успела да у потпуности изврши свој дневни задатак. Осми корпус је наступао веома споро и до пада мрака његови предњи делови су избили на линију: село Грушићи - источне падине Цера-Рашуљача. Будући да у току дана није достигла планом предвиђену линију, његова 21. дивизија продужила је наступање и у току ноћи. Трупе 13. корпуса напредовале су још спорије и, уместо да заноће код Завлаке, 36. дивизија је заноћила код села Брезјака, а 11. и 13. бригада на путу Лозница- Крупањ. Покушај Рудничког четничког одреда, којим је командовао мајор Воја Танкосић, да задржи наступање 42. хонведске* дивизије ка Крупњу није успео. Наиме, овај одред је 15. августа кренуо ка Кошутњој стопи да би је очистио од непријатељевих предњих делова и обезбедио леви бок и позадину снага Треће армије у долини Јадра, али је код засеока Јовићи дочекад снажном пушчаном ватром непријатеља који се у густим колонама спуштао од Кошутње стопе према Крупњу. Развила се неравна борба која је трајала све до 16 часова, када се Руднички одред, пошто је претрпео велике губитке, почео да повлачи. Међутим, због жилавог отпора четника, непријатељ је стекао утисак да пред собом има много јаче снаге, па је наступао веома опрезно, и тек увече су његови предњи делови ушли у Крупањ.

* Хонвед — мађарске домобранске јединице. (Hon-ved = браниоци отаџбине). — Ред.

Иако развучена на широком фронту од Шапца до Гучева и бројчано слаба, српска Трећа армија је, одолевајући пуна четири дана знатно надмоћнијим непријатељевим снагама и бранећи сваку стопу српске територије, сјајно извршила свој задатак и створила драгоцено време српској Врховној команди да изврши прегрупаацију снага за церску битку.

ПРВИ ДАН ЦЕРСКЕ БИТКЕ (16. август)

Пратећи пажљиво развој оперативне ситуације, српска Врховна команда је постепено и опрезно вршила прегруписавање главних снага према северозападном делу земље и спретно саображавала свој почетни операцијски план са стварном оперативном ситуацијом. Већ 12. августа, не губећи из вида велику важност северног фронта, Врховна команда наређује:

-Друга армија да се постепено рокира на фронт Обреновац-Шабац и да одмах упути Шумадијску ди-визију првог позива преко Коцељева према Шапцу ради ликвидације тамошњег непријатељевог мостобрана.

-Прва армија, пошто упути Коњичку дивизију у Уб у састав Друге армије, да прикупи главне снаге на линији Аранђеловац-Лазаревац;

-Ужичка војска да пређе у офанзиву у правцу Вишеграда и веже уза се што јаче непријатељеве снаге на овом правцу;

-Трећа армија да, ангажовањем свих расположивих снага, успорава непријатељево наступање и омогући наређено прегруписавање главних снага, а Браничевски одред и Дунавска дивизија првог позива да бране гранични фронт од ушћа Колубаре до Голупца.

С обзиром да ситуација на ратишту још није била потпуно расветљена (још се није знало да ли ће се непријатељева групација из Баната офанзивно ангажовати на Балканском ратишту), ова одлука српске Врховне команде била је исто толико смела колико и правилна. Њоме је, наиме, долина Велике Мораве - врата Србије и Балкана -остала недовољно заштићена, али је зато главнина српске војске постављена у повољну позицију за вођење престојеће церске битке.

Сутрадан (13. августа), док су српске дивизије форсирано маршовале по великој августовској врућини да би се што пре ухватиле у коштац с главним непријатељевим снагама које су по Мачви и Подрињу сејале пустош и смрт, стигла је депеша Врховног команданта руске војске великог кнеза Николаја Николајевића, у којој се каже:

„Да би се постигао општи успех над нашим заједничким непријатељем, сматра се као неопходно да српска војска пређе у решавајућу офанзиву против Аустријанаца.“

Српска Врховна команда је одговорила да је већ наређено наступање против аустроугарских снага које су прешле Саву код Шапца и Дрину код Лознице и да ће се офанзива наставити. Влада је, међутим, у својој депеши, предузимање офанзиве према Срему и Славонији ставила у зависност од пристизања понтонирског материјала и друге ратне опреме.

Обавештена да је непријатељ код Шапца подигао један понтонски мост, Врховна команда је 14. августа увече упутила генералу Степановићу следећу депешу: *„Прикупите одмах све ваше трупе на реци Добрави и заузмите Шабац.“* У исто време је наредила рокирање Прве

* Хонвед — мађарске домобранске јединице. (Hon-ved = браниоци отаџбине). — Ред.

армије на леву обалу Колубаре, на простор Уб- Ваљево. Тиме је потпуно напуштена основна идеја почетног операцијског плана, која је била базирана на претпоставци да ће главнина аустроугарских снага дејствовати преко Саве и Дунава, усмеравајући главни удар долином Велике Мораве ка централним дело- вима Србије.

Пошто је у току ноћи добио потпуније извештаје о развоју ситуације на фронту српске Треће армије, војвода Путник је дошао до правилног закључка да главне аустроугарске снаге дејствују долином Јадра ка Ваљевоу, а помоћне на правцу Шабац-Ваљево, док се на свим осталим правцима изводе само демонстративни напади. На основу такве процене, донео је знамениту одлуку, која се укратко може резимирати овако:

-Трећа армија, под командом генерала Јуришића-Штурма. имала је задатак да, ангажујући све расположиве снаге, што дуже и што упорније задржава непријатеља који надире долином Јадра.

-Друга армија, под командом генерала Степановића, требало је да изведе веома сложен марш-маневар преко села Коцељева ка Текеришу, ради енергичног удара у леви бок непријатељевих снага које су од Лознице и Лешнице долином Јадра надирале ка Ваљевоу. (Пре него што предузме овај сложени маневар армија је имала да обезбеди свој десни бок и позадину упућивањем Коњичке дивизије у Мачву, у циљу расветљавања ситуације на простору Шабац-Лешница, и Шумадијске дивизије првог позива према Шапцу, да га нападне и заузме, или, ако у томе не успе, да затвори и упорно брани правац ка Коцељевоу).

-Прва армија, под командом генерала Бојовића, образоваће са главним снагама стратегијску резерву на простору Уб-Ваљево, а помоћним снагама ће држати северни гранични фронт од Голупца до ушћа Колубаре у Саву.

Главну и пресудну улогу у предстојећој бици имала је, дакле, Степина армија, као најјача српска оперативна и маневарска група. Заповест Врховне команде за извођење пројектованог марш-маневра затекла је Другу армију у покрету. Она је, наиме, усиљеним маршем хитала ка реци Добрави, где је имала да се прикупи, а затим свим снагама да нападне непријатеља у рејону Шапца и протера га преко Саве.

Поступајући по наређењу Врховне команде, генерал Степановић је наредио Шумадијској дивизији првог позива да пожури према Шапцу, прихвати тамошње српске делове и са те стране обезбеди десни бок и позадину главних снага Друге армије. У исто време упутио је Коњичку дивизију у Мачву са задатком да, дејством на простору Шабац-Лешница, контролише простор између главних и помоћних снага Друге армије, везује их у (дејству и штити им унутрашње бокове. Од Моравске дивизије првог позива, Комбиноване дивизије и осталих армијских делова образовао је Церску ударну групу, ради удара у леви бок непријатеља у долини Јадра.

Иако није знао да аустроугарски 8. корпус наступа гребеном Цера и долином Лешнице, Степа је уочио да масив Цера може имати изузетну важност у предстојећој бици и као ослонац за бочно дејство против непријатељевих снага које надире ка Ваљевоу и као баријера за парирање непријатељевог маневра од Шапца и из Мачве, па је одлучио да што пре овлада његовим гребеном. Око подне 15. августа он је наредио Комбинованој дивизији, која је од Великог Бошњака маршовала према Текеришу, да челни пук са једном пољском батеријом одмах упути преко Парлога на Тројан и Косанин град, највећи врх Цера.

Саопштавајући ово наређење заменику команданта Комбиноване дивизије, Степа му је на крају рекао: „Са дивизијом форсирати марш и што пре, по могућности још ноћас, заузети Косанин град, јер од заузећа тога града зависи целокупна операција, а то ће бити од великог значаја и за следеће наше операције.“ Овај потез генерала Степановића имао је пресудан утицај на победоносан исход церске битке у корист српског оружја. Да су главне снаге Друге армије наставиле покрет према заповести Врховне команде, из-ложиле би свој десни бок удару једне комплетне аустроугарске дивизије и тиме цео подухват довеле у питање. Степа је у правом тренутку схватио ту опасност и наредио Комбинованој дивизији да скрене према Церу и по сваку цену заузме Косанин град. Моравска дивизија првог позива имала је задатак да се усиљеним маршем креће од села Коцељева долином Тамнаве ка Текеришу, а одатле да предузме енергично надирање гребеном Иверка према селу Обрежу у леви бок непријатељевих снага у долини Јадра.

Иако су трупе Комбиноване дивизије биле јако заморене дугим и напорним маршем, 2. прекобројни пук, који се кретао у претходници, скренуо је с друма и, са једном пољском батеријом, похитао ка Тројану, крајњем источном гребену Цера. Пошто је у исто време главна колона аустроугарске 21. дивизије наступала из супротног смера истим правцем, дошло је до страховитог ноћног судара на источним падинама Цера, којим је почела знаменита церска битка. Ево како је, према опису учесника овог судара мајора Јеврема Топаловића, почела церска битка:

„Била је већ ноћ; отпоче пљусак, праћен вулканском грмљавином и севањем муња. Вода се сливала са свих страна, блато и киша, која се као са неком пакошћу сручила на преморену трупу, још већма отежава кретање артиљерије по брдовитом терену и рђавом путу. Ноћ тешка и тамна спусти се на земљу и својим непробојним платном заогрну напаћене људе и стоку. Прст пред оком није се видео. Пут непознат, неизвићен, блатњав, стока преморена, пљусак - све то скупа стварало је тешкоће какве човек може да савлада једино у рату“.

„После неколико часова бура се утиша, и ми спазимо ватре у правцу Цера, и прва мисао била је: то су наши! Ову пријатну заблуду разбише плотуни и пушкарање, које се зачу у том правцу, а ватре се намах погасише. Осетивши непријатеља, претходница са батеријом, доспев до Парлога, застаде. Ту дође командант 6. пука и саопшти команданту претходнице наређење дивизијско: да има још те ноћи да избије на Цер, пошто-пото. У разговору их прекиде један војник из митраљеског одељења који уплахилено рапортира: - Господине мајоре, ено их - :Швабе!“

Када је претходнички батаљон без већих сметњи избио на безимену чуку између Парлога и Мале лисине, био је обасут снажном пушчаном и митраљеском ватром са Мале лисине, Дејановачког потока и са коте 300 (на друму). „Требало је одмах прећи у напад, или побећи из пакла“, пише ондашњи капетан и учесник у овом окршају Милутин Николић. „У овој пакленој ватри војници 2. батаљона, вођени својим официрима, полетеше према непријатељу... Разви се ужасна пушчана и митраљеска ватра. Није се знала ни непријатељска снага ни распоред. Он* је био још у већој забуни, јер је нападнут с бока и леђа и још изненађен на спавању... Наши војници буквално улетеше у његове ровове. Врило је као у паклу. Викало се на сав глас, пуцало се на све стране, а војници су падали као покошено снопље. Непријатељ није попуштао, а наши су налетали као помамни.“

Тако је почео судар српских и аустроугарских трупа на источном огранку Цера, који се у току ноћи све више распламсавао, јер је и једна и друга страна постепено уводила у борбу нове јединице, онако како су пристизале. У том жестоком ноћном судару учествовало је укупно шест пукова - три на српској и три на аустроугарској страни. Захваљујући искуству стеченом у минулим балканским ратовима и бољем познавању терена, српске трупе су се боље снашле на испресецином планинском гребену у ноћној помрчини, енергично нападајући непријатеља с фронта, бокова и с леђа, али се он очајнички бранио и прелазио у силовите противнападе. Крвава драма трајала је целу ноћ. Паклена ватра и трубни знаци с једне и друге стране проламали су се падинама Цера.

"Под кишом од олова улазили су у борбу батаљон за батаљоном, пук за пуком, раздражено, дивље и огорчено", пише мајор Ј. Топаловић. *"Битка се развијала брзо, силно, свом жестином. Батерије беху, тако рећи, на рукама изнете на Парлог, у сам стрељачки строј... Пешадија је вршила јуриш за јуришом, ватра пушчана и митраљеска била је паклена. И у том огромном котлу, у коме је врло ратничком уху познато клокотање кључалог олова, звиждање и прасак - нешто безмерно силно, величанствено и страховито - све то слило се са громовитим: 'Ура!' српског пешака."*

Силовит јуриш српске пешадије непријатељ није издржао. *"Када је у зору 16. августа у борбу ступио и трећи српски пук с артиљеријом" .-* истичу аутори *Лецтер - крига - „претходница 21. стрељачке дивизије била је разбијена, што је био рђав почетак битке која се 16. августа распламсала на целом фронту Пете армије."*

У току ноћи српске трупе заузеле су Малу лисину, Парлог и Велику лисину, одбацујући непријатеља ка Тројану. Међутим, управо у тренутку кад је 6. прекобројни пук предузео напад на Борно поље, аустроугарска 9. дивизија избила је са својим челним пуком из долине Лешнице и изненада напала лево крило Комбиноване дивизије. Због повлачења 6. пука командант дивизије генерал Михаило Рашић наредио је повлачење целе дивизије на линију Кривајска коса – Радоњић брдо – Кик. Ситуација је била врло озбиљна, јер је код трупа Комбиноване дивизије, због преморености и великих губитака, наступила малаксалост; криза је преброђена тек око 10 часова, када су почели да при- стижу пукови Моравске дивизије првог позива. Лична интервенција команданта Друге армије генерала Степе Степановића одиграла је у тим критичним тренуцима велику улогу. Степа је, наиме, најпре поправио ситуацију на левом крилу Комбиноване дивизије, а затим, енергичним нападом Церске ударне групе (Комбинована и Моравска дивизија првог позива) на непријатељеве трупе на гребену Цера и Иверка, узео оперативну иницијативу у своје руке и задржао је све до победоносног завршетка церске битке.

Док је Комбинована дивизија сатирала десну (главну) колону аустроугарске 21. дивизије на источним огранцима Цера, 3. пук Коњичке дивизије, са три батаљона пешака из Шумадијске дивизије првог позива, који је, под командом потпуковника Цоловића наступао дуж северних падина планине Цера, напао је леву колону ове дивизије на Радловцу и Скакалишту. После полчасовне борбе аустроугарски војници, нападнути с фронта и десног бока, бежали су на све стране, не обазирјући се на очајне узвике својих официра. Остали су само мртви и рањени, разбацане каре, топови, муниција и друга ратна опрема. У исто време Шумадијски коњички пук напао је и потукао део ове колоне код Старог Винограда. У овим

окршајима Срби су заробили 5 официра и 215 војника и запленили две комплетне батерије топова и велике количине другог ратног материјала.

Бој код Текериша ноћу између 15. и 16. августа, којим се приметно церска битка, решен је, дакле, у корист српског оружја. О крвавој драми која се те ноћи одиграла на источним падинама Цера речито говоре обострани губици. Српска Комбинована дивизија је, на пример, изгубила 45 официра и 2.720 подофицира и војника избачених из строја, тј. половину официрског и трећину борачког састава. Губици аустроугарске 21. дивизије, која је до ногу потучена, били су још већи. О томе се у званичним аустроугарским извештајима, између осталог, каже: „Недаћа 21. ландверске* дивизије ноћу између 15. и 16. августа учинила је да је ова дивизија за неко време стварно била изгубљена као борбена јединица.“ Душевно потресен због огромних губитака које је у описаном ноћном судару претрпела његова дивизија, генерал Пшиборски је суморно и мрачно описао тај догађај команданта 8. корпуса. Истог дана поподне командант 41. бригаде генерал Панеш известио је команду корпуса *"да је даљи опстанак на планини Церу немогућ и да ће, уколико се ситуација не промени, у току дана одступити према селу Петковици."*

Битка се током 16. августа распламсала на линији Шабац-Текериш-Крупањ, широкој око 50 километара. Тежиште напада српске војске било је на северном, а аустроугарске на јужном крилу ове линије.

Церска ударна група, после пристизања Моравске дивизије првог позива и заустављања напада аустро- угарске 9. дивизије, предузела је наступање са Моравском дивизијом првог позива према Поповом парлогу и до пада мрака избила на линију село Југовићи-Бег-лук, трпећи при томе снажну непријатељеву артиљеријску ватру.

Трећи коњички пук је, после разбијања леве колоне 21. ландверске дивизије на Радловцу и Скакалишту, делом снага предузео гоњење непријатеља уз Цер ка Тројану, док је с главнином наставио наступање дуж северних падина Цера и избио на вис Бобију северозападно од Косаниног града. Главна колона Коњичке дивизије, која је са два батаљона пешака наступала преко села Петковице према Добрићу, постигла је тога дана велики успех. Наиме, 3. батаљон 10. пука Шумадијске дивизије првог позива, који је из састава ове колоне упућен ка селу Добрићу ради обезбеђења десног бока, наишао је на 57. бригаду аустроугарске 29. дивизије која се налазила на застанку код села Маова, неопажено се приближио на блиско одстојање и снажном изненадном ватром нанео јој велике губитке (300 мртвих, 700 рањених и 100 заробљених војника, подофицира и официра). После краће борбе непријатељева 57. бригада се готово потпуно растројена повукла према Шапцу и уз пут се (због покривености терена и неспоразума) сукобила са суседном 58. бригадом, што је довело до још веће пометње. Тако је Коњичка дивизија, смелим и одлучним дејством, осујетила бочни напад аустроугарске 29. дивизије на Шумадијску дивизију првог позива, онемогућивши тиме непосредну везу између трупа непријатељеве Друге и Пете армије управо у тренуцима када је почела велика церска битка и када им је та веза била најпотребнија.

Пошто је наишла на јаке аустроугарске снаге, Шумадијска дивизија првог позива је одустала од пројектованог напада на Шабац, прешла у одбрану и, затварајући правац Шабац-Текериш, успешно штитила десни бок и позадину Церске ударне групе, која је на гребену Цера

и Иверка ломила главне непријатељеве снаге.

На јужном крилу оперативна иницијатива била је у рукама Аустријанаца. У раним јутарњим часовима 16. августа аустроугарски 13. корпус наставио је форсирани напад са 40 пешадијских батаљона на српску Трећу армију, која је била сведена на свега 16 батаљона. Пошто није имао довољно снага да упорно брани цео армијски фронт широк преко 25 километара, командант армије генерал Павле Јуришић Штурм, усредредио је главне снаге на централном делу фронта, у долини Јадра, ради затварања правца Лозница-Ваљево, остављајући армијска крила и бокове недовољно заштићене, нарочито лево крило коме је претила велика опасност од обухвата преко Крупња.

Иако су јој оба крила била опасно угрожена, српска Трећа армија је првога дана церске битке одолевала нападима троструко надмоћнијих непријатељевих снага, водећи огорчене борбе на положајима код села Јаребице, нарочито на Симином брду и на фронту Пушкаревац-Мајдан. Силовити узастопни јуриши аустро-угарских трупа, одбијани су ураганском пешадијском и артиљеријском ватром* и ангажовањем свих расположивих снага до последње чете из резерв. Сви покушаји непријатеља да пробије фронт Треће армије били су узалудни. Међутим, лево армијско крило било је и сувише слаботе је на крају попустило. Крупањски одред (непуна три батаљона), који се жилаво бранио на узастопним положајима, разбијен је у жестоки окршајима против целе аустроугарске 42. дивизије. Тиме је леви бок Треће армије био потпуно откривен. Ситуација је била веома критична, јер командант армије није имао никаквих резерви којим би могао парирати непријатељев обухватни маневар. Због тога је наредио да се заморене трупе Треће армије у току ноћи између 16. и 17. августа повуку на положаје код Завлаке.

Повлачење Треће армије на нову одбрамбену линију извршено је без непријатељевог узнемиравања, јер аустроугарска 42. дивизија није продужила обухватно-маневарску акцију у току ноћи 16/17. августа. То је омогућило српској Врховној команди да благовремено упути Моравску дивизију другог позива са Уба, ка Пецкој и тиме успешно преброди кризу у коју је била запала Трећа армија. Врховна команда је истовремено одлучила да остале две дивизије из Прве армије, које је и даље задржала у стратегијској резерви, привуче на Уб ради ојачања Церске ударне групе и парирања нових евентуалних непријатељевих подухвата.

ДРУГИ ДАН БИТКЕ (17. август)

Изјутра 17. августа, док се Церска ударна група припремала да почне наступање гребеном Цера и Иверка, аустроугарска 9. дивизија предузела је снажан напад, најпре на лево крило, а затим на цео фронт Моравске дивизије првог позива. Намера непријатеља била је да изврши пробој фронта између Кика и села Текериша, тј. на споју Моравске и Комбиноване дивизије, обухватајући у исто време и крајње лево крило Моравске дивизије, на Беглуку. Развиле су се веома оштре борбе на целом фронту, нарочито на положајима 3. пешадијског пука на Беглуку, који је запао у тешку кризу. Управо у тренутку када су све снаге пука биле ангажоване у одбијању фронталног напада десне колоне непријатељеве 9. дивизије, на његовом левом боку појавиле су се трупе 36. дивизије, које су долином Јадра надирале ка

Завлаци и принудиле га да напусти Беглук и повуче се на Илијино брдо. Са заузетог Беглука непријатељ је обасипао уздужном артиљеријском ватром цео фронт Моравске дивизије првог позива наносећи јој осетне губитке. У таквој ситуацији командант дивизије генерал Гојковић одлучио је да своје трупе повуче 3-4 километра уназад на положаје Калем-Илијино брдо. Обавештавајући о томе команданта Комбиноване дивизије, он је истицао "да је услед рђавог положаја трупа и борби целога дана дивизија доведена у несносно стање, те се решио да лево крило главнине дивизије извуче на положај Превој, а десно на Калем, везујући се са левим крилом Комбиноване дивизије на Кику".

Када су почеле борбе на фронту Моравске дивизије првог позива, (17. августа ујутру), командант Комбиноване дивизије генерал Рашић наредио је команданту 5. прекобројног пука да одмах упути један батаљон са два митраљеза ка Тројану и да буде спреман да за тим батаљоном пошаље цео пук. Поступајући по овом наређењу, командант 5. пука упутио је око ,10 часова свој 2. батаљон преко Парлога према Тројану. Непријатељ је истовремено предузео снажан напад на унутрашња крила Комбиноване и Моравске дивизије. Приметивши густе стрељачке стројеве непријатеља који су прилазили Кику, командант 2. батаљона оставио је на Парлогу једну чету и два митраљеза са задатком да туку бочном ватром ове стрељачке стројеве, а са осталим снагама наставио је наступање ка Тројану. Пронађен је и један пољски топ који је претходног дана остављен на Парлогу, и брзо је био оспособљен за дејство. Уздужна бочна и леђна ватра поменуте чете, митраљеза и топа, укочила је напад аустроугарске 9. дивизије на унутрашња крила Моравске и Комбиноване дивизије и унела панику у њене стрељачке стројеве, који су у том тренутку трпели снажну фронталну пушчану, митраљеску и артиљеријску ватру.

Пошто је осујећен покушај непријатељеве 9. дивизије да продором у правцу Текериша раздвоји Комбиновану од Моравске дивизије, десно крило Комбиноване дивизије (2. и 5. прекобројни пук) прешло је у напад гребеном Цера и око 16 часова заузело Тројан. Сви покушаји непријатеља да противнападом поврати овај веома важан положај били су узалудни. До пада мрака српске трупе су дефинитивно овладале Тројаном, Лисинама и Парлогом и тиме створиле повољне услове за успешно настављање церског маневра. Када је примио обавештење да су трупе Комбиноване дивизије заузеле Водице и Тројан и да су на овим положајима пронашле велик број непријатељевих лешева, Степа је упутио команданту дивизије следећу депешу: *„Примио сам извештај о заузимању Тројановог града на Церу. Усрдно честитам херојима 5. прекобројног пука то славно дело. Предузмите мере да се та тачка осигура од евентуалног напада и послужи као ослонац за даље продирање.“*

Степа Степановић се тога дана налазио код Шумадијске дивизије првог позива, јер је, с разлогом, претпостављао да непријатељ може убацити нове снаге у рејон Шапца, ради предузимања енергичног напада ка Текеришу. У том случају би се српска Друга армија увучена између трупа аустроугарске Друге и Пете армије, нашла у веома тешкој ситуацији. Стога се Степа упутио на овај правац да би личном интервенцијом на лицу места отклонио ту опасност.

Коњичка дивизија је и тога дана сјајно извршила свој задатак. Њен 2. пук, који је око 15 часова упућен са Белог камена ка Слечеву, пресекао је железничку пругу Шабац-Лешница и код железничке станице Дубље напао на воз пун непријатељевих војника и, после краће борбе, принудио га да се врати у Шабац. У исто време је 3. коњички пук извршио дубок

продор у позадину аустроугарске 21. дивизије, унео ужасну панику у њене редове, запленио велике количине хране, муниције, оружја (поред осталог и једну комплетну батерију) и гонио разбијене делове пешадије, артиљерије и коморе све до Дрине. При повратку пук је код села Липолиста нападнут са свих страна од знатно надмоћнијих непријатељевих снага, али је вештим коришћењем пошумљеног земљишта успео да се одржи до поноћи, а затим се полако и опрезно провукао кроз непријатељеве предстраже и у зору стигао у састав дивизије, наравно, без заплете батерије и своје бојне коморе.

Шумадијска дивизија првог позива напала је тога дана на двоструко јаче снаге аустроугарског 9. корпуса и успела да их потисне до пред сам Шабац. Снажна ватра српске артиљерије порушила је понтонски мост код Шапца и унела панику у непријатељеве позадинске делове. Због неповољног развоја ситуације код Шапца командант аустроугарске Друге армије генерал Бем Ермоли издао је око 14 часова заповест генералу Тершћанском *"да ангажује у борбу 4. корпус, без обзира на предвиђено време за транспорт у Галицију"**. Даље напредовање Шумадијске дивизије било је веома отежано ватром тешке артиљерије са леве обале Саве и с монитора на реци. Због великих губитака генерал Степановић је одобрио одлуку команданта дивизије пуковника Стевана Хаџића да пређе у одбрану на линији Мишар-Потес-село Јевремовац.

Ситуација на фронту српске Треће армије и даље је била критична. Међутим, због заморености трупа и великих губитака, непријатељ је пропустио прилику да искористи своју троструку бројну надмоћност за постизање значајнијег успеха. Он се, наиме, 17. августа ограничио на извиђачку делатност и локалне нападе. Озбиљнији напад предузела је само 13. бригада на Солдатовића гајеве, али је наишла на огорчен отпор српских трупа и одбијена уз велике губитке.

Пажљиво пратећи ток битке и аустроугарска и српска команда цениле су ситуацију и тежиле да одгонетну главне непријатељеве потезе, да би их благовремено парирале. Пошто је добио потпунија обавештења о поразу 21. дивизије на источним падинама Цера, командант аустроугарске Балканске војске генерал Поћорек затражио је од своје Врховне команде да Друга армија изврши *"најбрже могући продор"* преко Саве и Шапца и својим непосредним садејством помогне Петој армији да преброди кризу у коју је запала. Врховна команда је истога дана одговорила *"да је Друга армија овлашћена -уколико је то неопходно потребно за остварење одлучујућег успеха - да употреби цео 4. корпус за продор преко Шапца"*. Генерал Поћорек се тиме задовољио сматрајући *"да ће удар генерала Тершћанског* са три дивизије дефинитивно отклонити претећу опасност"* која се надвила над његовом Петом армијом.

Српска Врховна команда је прозрела намере непријатеља, те је на основу реалне процене свих елемената оперативне ситуације, закључила да је у датом моменту најважније *"потући непријатеља на гребену Цера код Текериша, осигуравајући десни бок Друге армије везивањем непријатеља код Шапца и спречавањем његовог преласка преко Саве у рејону Обреновца."* На основу такве процене, Врховна команда је 17. августа увече донела следећу одлуку: *"Појачати Другу армију са једном дивизијом из Прве армије, а Обреновачки одред једним пешадијским пуком и дивизионом артиљеријом из Дунавске дивизије првог позива. Остатак Прве армије (једна пешадијска дивизија) задржати у стратегијској резерви код Лазаревца."*

У духу ове одлуке исте вечери су издата одговарајућа наређења.

ТРЕЋИ ДАН БИТКЕ (18. август)

Трећег дана церске битке (18. августа) аустро - угарско командовање ангажовало је, на фронту од Прослапа до Шапца, 8 пешадијских дивизија и 4 комбиноване бригаде, односно око 115 пешадијских батаљона, 18 коњичких ескадрона и преко 400 артиљеријских орућа - против 6 српских пешадијских дивизија и једне коњичке дивизије, које су укупно имале 94 пешадијска батаљона, 30 коњичких ескадрона и 208 артиљеријских орућа. Намера генерала Поћорека била је да енергичним нападом 13. корпуса на јужно крило и 4. корпуса -на северно крило српске војске стегне у клешта њене главне снаге и зада им одлучујући ударац. Трупe 8. корпуса имале су задатак да задржавају српски центар на Церу и Иверку и олакшају обухватни маневар крилних група. Међутим, Осми корпус је добио дефанзивну улогу. Због тога што је његов командант генерал Гизл обавестио штаб Пете армије "да је његов корпус неспособан за продужење напада, пошто се на 21. стрељачку дивизију уопште не може рачунати, док 9. пешадијска дивизија - угрожена са три правца - с тешком муком може одржати своје положаје".*

Приступајући реализацији овога плана, трупе аустроугарског 13. корпуса (укупно 39 пешадијских батаљона, 8 коњичких ескадрона и 126 артиљеријских орућа) предузеле су 18. августа ујутру снажан напад на српску Трећу армију, која је у свом саставу тог дана имала 22 пешадијска батаљона, 4 коњичка ескадрона и 66 артиљеријских орућа. Развиле су се огорчене борбе, које су несмањеном жестином вођене цео дан. Трећа армија је поново запала у озбиљну кризу. У рано јутро 18. августа 42. хонведска дивизија и 13. пешадијска бригада обновили су напад на Солдатовића гајеве и Баштавско брдо, тежећи да обухвате лево крило Дринске дивизије првог позива. Крајњим напрезањем снага, уводећи у борбу и последњи батаљон из своје резерве, Дринска дивизија је успела да заустави овај напад. Криза је, међутим, преброђена тек око 12 часова када су, после напорног марша од 36 часова, почеле да пристижу трупе Моравске дивизије другог позива, које су подухватиле 13. бригаду са десног бока и одбациле је према Крупњу.

Десно крило и центар Треће армије на завлачким положајима, које је бранила Дринска дивизија другог позива, нападнути су истовремено кад и лево крило. Наступајући од Симиног брда десном обалом Јадра, аустроугарска 36. дивизија енергично је напала десни одсек Дринске дивизије другог позива, усмеравајући главни удар на Марјановића вис, веома значајан положај на споју Друге и Треће армије. Сви напори српске одбране (2 пешадијска батаљона, једна пионирска чета и једна брдска батерија) били су узалудни. Око 17,30 часова аустроугарске трупе су, под заштитом артиљеријске ватре и обухватним маневром, заузеле Марјановића вис и пресекле везу између српске Друге и Треће армије. При томе су претрпеле тешке губитке, те се нису усудиле да предузму гоњење покретом - иако се разбијено десно крило Дринске дивизије другог позива у нeredу повлачило ка Овчаревцу и Ратковцу. У исто време су се трупе непријатељевог 11. брдске бригаде, које су наступале левом обалом Јадра, приближиле српским рововима на Гробљу код Раћевског камена на 200-300 метара. С обе стране је отворена паклена пушчана, митраљеска и артиљеријска ватра, која, међутим, није дуго трајала. Будући да су биле

подухваћене ефикасном уздужном ватром једне српске батерије, аустроугарске трупе су се најпре поколебале, а затим почеле да се довлаче. Убрзо је пао мрак, и борба је престала.

Тако је, захваљујући великом пожртвовању војника, подофицира и официра српске Треће армије, јужни крак аустроугарских клешта задржан, тако рећи, на полазном положају. Извештавајући о том Врховну команду, генерал Павле Јуришић, између осталог, истиче: „*На целом фронту ове армије, од Солдатовића гајева па до Марјановића виса, непријатељ је одбијен. У свим правцима виде се његове колоне како одступају. Артиљерија га гони јаком ватром. У правцу Крупња послат је гонећи одред од 2 батаљона, једне батерије и коњице. У осталим правцима упућена су одељења у рекогносцирање.*” Командант армије, очигледно, још није био добио извештај о паду Марјановић виса.

Ни на северном крилу битачног простора операције се нису развијале према Поћорекском предвиђању. Четврти корпус аустроугарске Друге армије, који се у току ноћи од 17. на 18. августа пребацио преко Саве у шири рејон Шапца, предузео је, у заједници са 9. корпусом, енергичан напад на Шумадијску дивизију првог позива на линији Мишар-Потес-село Јевремовац. Иако нападнута од вишеструко надмоћнијих непријатељевих снага (укупно 45 пешадијских батаљона и 150 топова), ова прослављена дивизија пружала је жилав отпор, успоравала и на крају сасвим укочила њихово напредовање. Када је у освит 18. августа непријатељева пешадија, потпомогнута ватром своје артиљерије, у масама напала српске положаје, дочекана је снажном пешадијском и артиљеријском ватром и заустављена свуда сем на фронту 10. пешадијског пука, који је бранио центар дивизијске одбрамбене линије, на који је био управљен непријатељев главни удар. Због повлачења 10. пука, које је вршено под веома оштром борбом, наређено је повлачење и крилних пукова (11. и 19). Убрзо се цела дивизија повукла и заузела нове положаје на десној обали реке Думаче, дакле је изненадном и добро организованом ватром задржала непријатељев напад и тиме успешно заштитила десни бок Церске ударне групе. Тако је и северни крак пројектованих аустроугарских клешта остао отворен, а покушај генерала Поћорек да поломи оба крила српске војске дефинитивно је пропао.

Због повлачења Шумадијске дивизије првог позива на десну обалу реке Думаче Коњичка дивизија је одустала од намераваног чишћења Мачве од заосталих непријатељевих делова и прешла у одбрану на линији Слатина-Раскршће-Брестовац, да би одатле штитила леви бок Шумадијске дивизије, која је водила тешке одбрамбене борбе са троструко надмоћнијим непријатељевим снагама.

На централном делу битачног простора иницијатива је била у рукама српских трупа. Комбинована дивизија и Моравска дивизија првог позива отпочеле су 18. августа ујутру заједнички напад на аустроугарску 9. дивизију и преостале делове 21. дивизије. Напад се у почетку развијао сувише споро и неусклађено. Лева колона Комбиноване дивизије (три пеш. пука и две брзометне батерије), уз садејство делова 1. пеш. пука избила је до пада мрака на Гај и пошла Рашуљачи, не наилазећи на јачи отпор. Десна колона (два пеш. пука и две арт. батерије) је, међутим, оклевала и чекала да се испољи напад суседних јединица. Непријатељ је то искористио и извршио снажан напад у њен десни бок на Тројану. Подржане бочном шрапнелском ватром, аустроугарске трупе су извршиле неколико узастопних јуриша, али су сваки пут биле одбијене уз велике губитке. Због тога, као и услед

јакe временске непогоде која је пред вече захватила планину Цер, Комбинована дивизија није извршила свој дневни задатак, већ се задржала на пола пута између Тројана и Косанин града. Обавештен о томе, Степа Степановић је наредио да трупе ове дивизије наставе напад и у току ноћи заузму Косанин град, највећи врх Цера.

Због спорог прикупљања и претерано опрезног наступања Моравске дивизије првог позива, генерал Степановић је неколико пута преко ордонанса позивао њеног команданта генерала Илију Гојковића да би му саопштио како је уочио "да за све време откако се налази на бојишту рад Моравске дивизије није био онако енергичан како је то ситуација захтевала". Тек после тога прекора главна колона ове дивизије (три пеш. пука са три батерије), која је наступала правцем Беглук-Југовић-Спасовина, енергичније је кренула напред, заузела Беглук и око 17 часова избила пред Спасовину, одакле је била дочекана снажном пушчаном и митраљеском ватром. Њен челни пук је одмах предузео напад ,и око 18.30 часова принудио ,непријатеља на одступање. Покушај аустроугарских трупа да, користећи невреме које се изненада спустило, против- нападом поврате изгубљени положај завршио је неуспехом. За то време помоћна колона Моравске дивизије (један пеш. пук и три батерије), која је са Кика наступала ка селу Југовићима, стигла је до коте 325, где је добила наређење да се заустави и утврди на достигнутој линији.

Степа Степановић, као што смо видели, није био задовољан радом Церске ударне трупе трећег дана битке, јер је пропуштена повољна прилика да се тога дана до ногу потуче аустроугарска 9. дивизија и тиме убрза победоносан завршетак церске битке, па је због тога његова интервенција код Моравске дивизије била умесна и корисна.

ЧЕТВРТИ ДАН БИТКЕ (19. август)

Да би олакшала ситуацију код своје Пете армије, команда аустроугарске Балканске војске је и четвртог, одлучујућег дана церске битке, форсирала напад 4. корпуса Друге армије правцем Шабац-Текериш, као и напад Шесте армије из Босне и Санџака. По наређењу генерала Бема Ермолија, три аустроугарске дивизије (29, 31. и 32), под командом команданта 4. корпуса Тершћанског, отпочеле су у раним јутарњим часовима 19. августа напад на Шумадијску дивизију првог позива на реци Думачи. Развила се огорчена неравна борба у којој је осујећен први непријатељев покушај да пробије фронт Шумадијске дивизије на споју између 11. и 12. пешадијског пука. Пратећи ток драматичних борби на десном крилу своје армије, Степа Степановић је прозрео намеру непријатеља и око 8 часова упутио команданту Шумадијске дивизије пуковнику Хаџићу следећу депешу:

„Пошто су Комбинована и Моравска дивизија предузеле гоњење непријатеља, потребно је предузети мере да се безусловно и до пожртвовања осигура позадина тих дивизија од непријатељевих покушаја из Шапца.“

Ситуација на фронту Шумадијске дивизије постајала је, међутим, све критичнија. Око 9.30 часова аустроугарска 31. и 32. дивизија предузимају нови снажан напад на центар дивизијског распореда. У исто време, генерал Тершћански упућује 29. дивизију преко села Маова ради удара у леви бок Шумадијске дивизије. Иако нападнуте од вишеструко

надмоћнијих непријатељевих снага, трупе Шумадијске дивизије подухватиле су непријатељеву централну колону са три стране пушчаном, митраљеском и артиљеријском ватром, нанели јој велике губитке и унели пометњу у њене редове, а затим се неопажано повукле на реку Добраву, одакле су добро организованом ватром задржале наступање групе Тершћанског све док аустро- угарске снаге на Церу и Иверку нису биле дефинитив но поражене.

После повлачења Шумадијске дивизије на реку Добраву Коњичка дивизија је прешла у одбрану на линији Белеге-Сувача-Синошевић, да би одатле штитила леви бок Шумадијске дивизије.

На супротном крилу битачног простора аустро- угарском 13. корпусу је четвртог, одлучујућег дана битке понестало даха. Наиме, овај корпус није имао снаге да искористи постигнути успех од претходног дана на Марјановића вису, па се ради тога ограничио на ватрено дејство и мање нападе. Део снага је упутио према Беглуку да би помогао 9. дивизију, која је западала у све тежу кризу. Заморене трупе српске Треће армије осетиле су, први пут од почетка церске битке, извесно олакшање. Оне су без великих напора одбиле све непријатељеве нападе предузете током 19. августа, сем према Марјановића вису. Па ипак, команда армије, мада обавештена "да непријатељ журно повлачи трупе и возове друмом Завлака-Крупањ", и даље је остала претерано и неодмерено опрезна, будући да није знала да ли се, доиста, ради о одступању или, пак, о груписању снага за напад на њено лево крило. Непријатељ је искористио ту неодлучност и у току ноћи између 19. и 20. августа несметано одступио према Лозници.

Осетивши да непријатељ попушта, Степа Степановић је 19. августа предузео енергичан напад са Комбинованом и Моравском дивизијом првог позива гребеног Цера и Иверка и, ломећи отпор аустроугарског 8. корпуса, освајао положај за положајем.

Десна колона Комбиноване дивизије продужила је у току ноћи између 18. и 19. августа напад на Косанин град, који је био обавијен густом маглом. Два челна батаљона, ојачана са четири митраљеза и једним топом, неопажано су пришла на јуришно одстојање, а затим, уз звуке труба и лупу добоша, извршила силовит јуриш и избила на сам врх Цера. Али, дочекани ураганском фронталном и бочном ватром, били су принуђени да се повуку 150-200 метара назад. Ту се развила огорчена блиска борба, која је трајала све до 5.30 часова ујутру када су српске трупе, у другом силовитом налету, дефинитивно заузеле Косанин град-- највиши врх Цера. Проређене и поспане јединице десне колоне нису имале времена за предах. Наређено им је да, „без обзира на глад, умор и остале незгоде, одмах отпочну гоњење непријатеља ка Видојевици". Међутим, услед претеране физичке исцрпености и недовољне артиљеријске подршке, ова колона је споро продирала уским гребеном Цера, тако да је до пада мрака напредовала свега 5-7 километара од Косаниног града до Веселиновог врха.

За то време је лева колона Комбиноване дивизије савладала жилав отпор непријатељевих трупа на Рашуљачи и, гонећи потученог непријатеља јужном подгорином Цера, увече избила на линију Парлог (к. 288) -Јадарска Лешница, одакле је упутила један батаљон на Видојевицу, који је тамо стигао 20. августа у 1.30 часова. До сванућа на Видојевицу је стигла и једна батерија, која је отворила ватру на непријатељев мост код Лешнице, преко кога су ужурбано прелазиле поражене трупе аустроугарског 8. корпуса.

Моравска дивизија првог позива, која је надирала гребеном Иверка, савладала је очајнички отпор аустроугарске 9. дивизије и, уз садејство леве колоне Комбиноване дивизије, око подне заузела Велику главу, а три сата доцније и Рајин гроб. О томе је у релацији команданта дивизије, поред осталог, записано: *"Лева колона је у три часа по подне једним силовитим налетом, избила на Рајин гроб, тако-рећи, на лећима разбијеног и до панике преплашеног непријатеља. Овим пробојем углавном је свршена битка на Церу. Сада је настало гоњење непријатеља, који је безглаво бежао."*

И заиста -падом Велике главе, Рајиног гроба, Рашуљаче и Косанин града - пробијен је фронт аустроугарске Пете армије. *"Десно крило 9. пешадијске дивизије претрпело је тог дана коначан слом"* - пишу аутори *Лецтер-крига*. - *"После беспримерног отпора, ово крило је сломила Моравска дивизија првог позива. Сада је 9. дивизији остало једино да се повлачи. Комора је срећом била упућена раније. Јако искрвављена пешадија успела је да се одвоји од не., пријатеља захваљујући великом пожртвовању артиљерије..."*

Потучене трупе 8. корпуса у неред у су бежале према Дрини. Узалуд је Поћорек упућивао категоричне депеше генералу Франку: *"Издржите по сваку цену док не стигну појачања са севера и југа."* *"Пета армија се, пошто-пото, мора одржати на линији Ново Село-Видојевица-Јадарска Лешница и на висовима источно од Зворника."* Групи Тершћанског дат је налог да продужи енергично продирање према југу." И тако даље.

Разбијене и деморалисане трупе Пете армије успеле су да избегну потпуну катастрофу захваљујући томе што српска команда није максимално експлоатисала добијену битку, мада је Степа Степановић благовремено указао на потребу такве могућности. Још 18. августа увече он је, темељном проценом свих елемената ситуације, дошао до правилног закључка *"да непријатељ на гребену Цера и Иверка почиње да попусти и да, према томе, сазревају услови за гоњење"*. Обавештавајући о томе Врховну команду, Степа је уједно изнео изврсну идеју како би требало гонити потученог непријатеља. Он је, наиме, истакао да намерава да са Комбинованом и Моравском дивизијом првог позива фронтално гони аустроугарске трупе гребеном Цера и Иверка, а да у исто време Тимочку дивизију првог позива (која се прикупљала на простору Румска-Волујац) и Коњичку дивизију упути северном подгорином Цера ка Лешници, ради паралелног гоњења непријатеља и удара у његове изложене бокове и позадину. Генерал Степановић је, дакле, намеравао да предузме комбиновано гоњење -онако какво је Наполеон предузео после битке код Јене и Ауерштета 1806. године - којим се најбрже постиже окружење непријатеља.

Међутим, српска Врховна команда, претерано забринута за развој догађаја на крилима битачног простора, одлучила је да последњу дивизију из своје стратегијске резерве (Тимочку дивизију другог позива) ангажује за парирање непријатељевог маневра правцем Шабац-Текериш, који је могао компромитовати успех Церске ударне групе. Истовремено је решено да команду на фронту према Шапцу преузме командант Прве армије генерал Петар Бојовић, ради обједињавања акције свих трупа на овом фронту (Тимочка дивизија другог и Шумадијска првог позива) и сигурне заштите десног бока српске војске.

С друге стране, због бојазни од непријатељевог пробоја између унутрашњих крила Друге и Треће армије,* Врховна команда је 19. августа ујутру упозорила генерала Степановића *"да је Трећа армија јако притешњена и да би требало тамо упутити Тимочку дивизију првог позива"*

што пре у помоћ". Степа је прихватио ову сугестију, те је Тимочку дивизију првог позива, без једног пука, упутио преко Кика и Страже у међупростор између Друге и Треће армије, ради бочног напада на непријатељеве снаге на мпшји Марјановића вис-Доња Бадања. Дивизија је маршовала пелу ноћ између 19. и 20. августа, али је ујутро ударила у празно, јер се непријатељ већ био повукао са Марјановића виса. То је омогућило аустроугарској Петој армији да избегне катастрофалан пораз.

Наведеним мерама српска команда се лишила могућности паралелног гоњења и претицања непријатељевих трупа, које су се у густим колонама повлачиле гребеном Цера и Иверка и долинама Лешнице и Јадра, на месту њиховог прелаза преко једне, за ондашњу техничку опремљеност трупа јаке природне препреке - реке Дрине - и, самим тим, определило се за фронтално потискивање, којим се постижу најслабији резултати.

ЗАВРШЕТАК ЦЕРСКЕ БИТКЕ

После упућивања Тимочке дивизије првог позива у помоћ Трећој армији Степа је, разуме се, одустао од планираног паралелног гоњења. Али како је био ослобођен бриге око затварања правца Шабац-Текершп и Шабац-Ваљево, он се својски трудио да фронталним гоњењем што потпуније експлоатише извојевану победу, подстичући команданте дивизија на енергичније дејство. Оценивши да Моравска дивизија првог позива наступа сувише споро и опрезно, Степа је од команданта дивизије тражио објашњење. Да су дивизије ваљано извршавале његова наређења, добар део трупа аустроугарске Пете армије био би 20. августа уништен или заробљен. Међутим, због обазривог наступања српских нападних колона, непријатељ је, користећи ноћ, пред њима измакао, као што се десило на Брегалници 1913. године. Само су поједине колоне енергичније дејствовале уносећи страх и панику у заостале непријатељеве делов. О томе је новинар Егон Ервин Киш у свом дневнику, поред осталог, забележио:

„Армија је потучена и налази се у безобзирном, дивљем и паничном бекству... Бекство је започело и вукло нас је са собом. Једна потучена војска - не, једна разбијена руља јурила је у безумном страху према граници. Возари су шибали своје коње, артиљерци су боли своје мамузама, официри и војници гурали су се и пробијали између читавих колона коморе или газили кроз ровове поред пута у групама у којима су били заступљени сви родови војске... пешаци, артиљерци, војници из ландвера, болничари, сапери...

„Са свих висова и кроз поља јурили су топови безобзирце на друм, већ закрчен колима, и пробијали се кроз коморске колоне не обраћајући пажњу на псовке возара и подофицира, на заповести официра... Газило се преко људи, преко точкова, лафета, пољских кухиња, кола и топови су запињали једни за друге, коњи су се чифтали и гризли, већ упола побеснели од удараца бичем. Није се више могло ни напред ни назад...

„Срби су засипали топовском ватром цео пут којим је јурила војска наших бегунаца. Око две хиљаде шрапнела избачено је на нас овога дана, и они су прскали или над путем или на неколико корака крај њега. Шрапнелске куглице падале су на пртљаг кола, разбијале посуђе, сандуке и пакете, често су лупале звечећи по казанима пољских кухиња, по топовским цевима и карама, али су исто тако често погађале читаве групе војника, који су јечали, јаукали, викали за помоћ или резигнирани остајали у локви своје рођене крви. Они који су долазили за њима газили су их

безобзирце... Више од две стотине на месту убијених или у самртничким мукама оборених коња закрчило је пут којим смо бежали...

"Бежали смо преко отвореног терена, и нигде није било места где бисмо се могли сакрити од шрапнела... Често смо пролазили кроз села, и тада се могло једним скоком у какву кућу ући и спасити од кише гвоздених зрна. Али, очи сеоских становника уливале су нам нови страх; оне исте очи које су приликом на- шег наступања биле испуњене мржњом према нама, будућим убицама њихових мужева, синова и браће, гледале су нас сада с отвореном поругом што смо, овако помешани с коњима и колима, бежали безобзирце из њихове земље...

„Пред вече смо прешли Дрину преко ратног моста у чијим су понтонима седели понтонири већ спремни да га разоре... Ми смо се повукли до Јање, где се у једном шљивику био скупио цео 11. пук. војници празног стомака, растројени, сломљени борбом и бекством...

„Општа депресија изражавала се непрекидно преклињањем и сумњичењем вођа. „Потпуно неспособни стари магарци су наши генерали.“ „Ко има протекције, поверава му се судбина стотина хиљада људи“, Сјајни су момци ови Срби, они знају да бране своју земљу..."

Да је српска војска, поред фронталног, на време предузела и паралелно гоњење - у духу поменуте идеје генерала Степановића од 18. августа - трупе аустроугарске Пете армије доживеле би праву катастрофу, јер би две српске дивизије (Тимочка првог и Коњичка дивизија) пре њих избиле на реку Дрину, онемогућиле им прелаз и принудиле их на предају. Међутим, због недовољне обавештености о ситуацији, ни фронтално гоњење српске војске није било енергично. То је омогућило аустроугарској 9. дивизији да још 19. августа по подне измакне узастопном гоњењу Церске ударне групе и повуче се до Дрине. Због неактивности Моравске дивизије првог позива, трупе 13. корпуса су такође, у току ноћи између 19. и 20. измакле бочном удару српске Друге армије и толико добиле у времену да су сутрадан наставиле повлачење без узнемиравања. Српска Трећа армија предузела је гоњење, тачније речено, наступање без додира с непријатељем, тек када је 20. августа (око 15 часова) примила директиву Врховне команде да одмах продужи енергично гоњење ка Лозници и Крупњу. Међутим, трупе аустроугарске Пете армије, извршавајући ваљано наређење свог команданта "све натраг, иза Дрине", биле су већ далеко измакле, и управо су се тога дана ужурбано пребациле на леву обалу Дрине. За њих је церска битка била дефинитивно изгубљена.

И последњи покушај 4. корпуса и 29. дивизије аустроугарске Друге армије учињен тога дана у циљу спасавања Пете армије завршио се неуспешно. Шумадијска дивизија првог позива одбила је њихов напад и принудила их да се довуку према Шапцу. Истина, ова група се, на инсистирање генерала Конрада фон Хецендорфа - који је "из политичких разлога желео да претрпели пораз маскира држањем извесног дела српске територијен - задржала у рејону Шапца до 24. августа, када се, под притиском српске Прве армије (Шумадијска дивизија првог и Тимочка другог позива), повукла преко Саве у Срем. Обавештавајући о томе Врховну команду, командант српске Прве армије истиче:

"Шабац је заузет данас у 15 часова. Непријатељ се повукао на леву обалу Саве. Наши предњи делови избили су на Саву источно и западно од вароши. Непријатељски монитори још дејствују. Наредио сам да се наше хаубичке батерије пласирају ближе и да их туку".

Дан пре ликвидације аустроугарског мостобрана код Шапца генерал Поћорек је, због пораза Пете армије и бојазни од продора српске војске у Босну, обуставио офанзиву Шесте

армије према Ужицу и Пријепољу. Ова армија није учествовала у церској бици, већ је 14. августа с једним делом снага предузела офанзиву према Плевљима, које је заузела 19. августа. Међутим, њене главне снаге прешле су у општи напад управо онога дана кад је усамљена Пета армија дефинитивно била потучена. Оваквим радом аустроугарско командовање је игнорисало начело економије снага -и, разуме се, рђаве последице нису изостале. Пошто се уверила да закаснела офанзива Шесте армије, после изгубљене церске битке, нема никаквих изгледа на успех, непријатељева Врховна команда је наредила да се ова армија, пошто остави једну пешадијску дивизију на горњем току Дрине, рокира на простор Рога-тица-Власеница--Зворник, ради заштите северне Босне и припрема за нову офанзиву. Црногорска Санџачка војска прешла је у офанзиву и ослободила Пљевља, Чајниче, Горажде и Фочу.

Тако је победоносним завршетком велике церске битке сломљена прва аустроугарска офанзива на Србију. Војвода Радомир Путник, у свом извештају, с поносом истиче велику победу српског оружја:

"Наше трупе су 17, 18. и 19. августа пристигле и предузеле снажну офанзиву јачом снагом преко Цера. Већ 18. августа предвече, према великим непријатељевим губицима и према сјајним успесима појединих наших јединица, осетило се да непријатељ малаксава и да се његови изгледи на успех све више смањују.

Победа је извојевана 19. августа. Непријатељ је био разбијен и повлачио се на целом фронту. Ово повлачење се код појединих колона претворило у право бекство.

Наше су трупе 20. и 21. августа гониле непријатеља који се непрестано повлачио у неред, остављајући за собом топове, муницију, пољске болнице, слагалишта хране...

Непријатељ је имао огромне губитке; читави су му пукови уништени... Огранци Цера и Иверка прекривени су његовим лешевима. Број заробљеника, који се још једнако прикупљају, такође је велики.

У свом повлачењу непријатељ нам је оставио знатан ратни плен: преко 50 топова и хаубица, 86 муницијских кола, 3 пољске болнице, 1 санитарску колону, доста телеграфског материјала, пионирског алата, велик број коња и коморских кола, 6 вагона хране, 7 пољских кухиња итд."

У церској бици аустроугарска војска је, према званичним подацима, изгубила 600 официра и 23.000 подофицира и војника избачених из строја (од тога је 4.500 људи заробљено). И српска војска је своју прву сјајну победу платила великим људским жртвама -изгубила је 259 официра и 16.045. подофицира и војника избачених из строја, од тога 2.107 погинулих.

Поражена аустроугарска војска искалила је свој бес над недужним српским становништвом. По Мачви, Јадру, Раћевини, у Шапцу, Прњавору, Лозници, Лешници, Крупњу, Љубовији, Завлаци и другим местима - вршена су масовна стрељања и вешања старца, жена, па и нејаке деце; у ропство су одвођени не само мушкарци, већ и жене; паљене су куће, пљачкана или упропашћивана имовина. Већ првих дана боравка на српској територији Поћорекове трупе су убедљиво потврдиле Лењинову оцену изречену два месеца доцније у листу "Социјалдемократ" да је немачка и аустроугарска буржоазија *"предузела пљачкашки поход против Србије да би је подјармила и угушила националну револуцију јужних Словена"*.

Прва аустроугарска офанзива на Србију сломљена је захваљујући беспримерној храбрости, пожртвовању и издржљивости српских војника, подофицира и официра, који су, бранећи своју земљу од агресије, смогли снаге да задају поражавајући ударац бројно јачим и технички модерније опремљеним агресоровим трупима. Победа је извојевана и захваљујући мајсторском управљању битком од стране српске Врховне команде.

„Истина је да је у раду српске Врховне команде и српске војске било недостатака, већих или мањих грешака”-пише Пеко Дапчевић у својој студији Значај и снага маневра -„али су оне сасвим безначајне у поређењу са тако сјајним успјехом, великом побједом и славом српског оружја. Прије свега, треба се унијети и саживјети са тадашњом ситуацијом. Малу Србију и Црну Гору угрожава моћна царевина и пријети да их прогута. Њен смртоносни ударац може се свуда очекивати, а највјероватније са сјевера, најкраћим и најопаснијим правцем ка срцу земље. Али, тај ударац - из политичких разлога - може доћи и из Босне. Зато је српска Врховна команда опрезна... Она будно прати сваки извјештај и сваки догађај. Она правилно реагира и благовремено се прилагођава ситуацији. Њене главне снаге су повучене дубоко у унутрашњост земље да би благовремено могле стићи на било који угрожени дио фронта. Али она рачуна на високе борбене особине својих трупа и старјешина, на њихову издржљивост, а надасве на висок морал и њихову маневарску способност...”

И аутори *Лецтер-Крига* истичу ваљаност српске војске и њене команде. Они, наиме, пишу *”да је борба са способним и безобзирним непријатељем на изузетно тешком и за одбрану погодном земљишту захтевала од аустроугарских трупа максимално физичко и духовно напрезање, да је много данка у крви морало бити плаћено, да је претрпљена масовна паника и друге сродне појаве психичке природе, у борби са противником који је био ненадмашив у тактици герилског ратовања”*.

Посебно, међутим треба истаћи да је пресудну улогу у церској бици одиграла српска Друга армија и њен командант Степа Степановић. Он је са својом армијом мајсторски извео веома сложен марш-маневар и задао одлучујући ударац аустроугарској Петој армији, а самим тим и непријатељевој Балканској војсци у целини. Његов лични удео у српској победи у церској бици био је доиста велики. Његова одлука да још у току ноћи између 15. и 16. августа заузме Косанин на Церу имала је пресудан утицај на даљи ток исход битке. Он се 16. августа изјутра, за време кризе код комбиноване дивизије, нашао у првим борбеним редовима и личном интервенцијом повратио пољуљани морал и завео ред код преморених и, у жестоком ноћном окршају десеткованих јединица ове дивизије. Сутрадан (17. августа) Степа се налазио код Шумадијске дивизије првог позива, да би отклонио опасност која се од Шапца била надвила над десним боком и позадином Церске ударне групе. Најкраће речено, Степа се увек налазио тамо где је ситуација била најсложенија, подстицао потчињене команданте на енергичнији рад, бодрио их и храбрио, укоревао или похваљивао. Због великих личних заслуга за победоносан исход церске битке Степа Степановић је добио чин *војводе*.

Бројне високе оцене, похвале и признања, које је Степа после церске битке добијао са свих страна, нису га разуверили у његовом искреном и чврстом уверењу да велике заслуге за победоносан исход церске битке не припадају лично њему, свим војницима, подофицирима и официрима Друге армије, а посебно онима из Комбиноване дивизије. О томе речито говори овај пример. Тих дана је Прес биро српске Врховне команде упутио Мила Павловића у команду

Друге армије да за француску и енглеску штампу напише кратку биографију најзаслуженијег команданта за прву велику савезничку победу над Централним силама. Пошто је мирно саслушао циљ Павловићеве посете, Степа је категорично изјавио:

"Немате шта да пишете. Све што се урадило - урадили су официри и војници моје армије. Они су највише допринели да непријатељ буде потучен и да се земља ослободи. Када баш хоћете нешто да напишете за француске и енглеске новине ето то напишите."

Колико је Степа био у праву, убедљиво говоре подаци о тешким људским жртвама српске Друге армије у церској бици, која представља најславнију страницу њене историје. Ова армија је у поменутој бици изгубила 150 официра и 8.318 подофицира и војника избачених из строја, а сама Комбинована дивизија. 3.145 људи. Одајући заслужено признање трупама Друге армије, војвода Степа. Степановић је у својој наредби посебно нагласио:

„Света земља наше отаџбине очишћена је од непријатеља, а крвљу његовом заливена су она места, која је својом поганом ногом оскрнавио..."

Највећи терет битке понела је Комбинована дивизија, а највећу славу добили су они њени горостасни јунаци који 3. (16) овог месеца - првог дана битке пред зору - онако силно ударише на Церу непријатеља по челу и тим га ударцем толико збунеше, да унесе страх и трепет у његове редове...*

Битка је почела 3. (16) овог месеца (и трајала четири дана) на свето Преображење - онога дана, када су аустријски генерали по свом обећању, требали предати бечком ћесару Ваљево - победа је коначно добијена 7, 8. и 9. (20, 21. и 22) августа, када су победоносне трупе ове армије гониле побеђеног и посрамљеног непријатеља и косиле његове редове где год су стигле, заробљавајући га и пленећи му оружје и спрему. Данас 9. (22) августа то је гоњење завршено пребацавањем и последњих непријатељских остатака преко Дрине...

У име отаџбине и народа српског, ја који сам имао срећу да командујем у овој бици, изјављујем своју најдубљу захвалност јунацима Друге армије, јунацима који извојеваше ову славну победу и прогнаше непријатеља из отаџбине китећи своје заставе славом која ће сијати док српства траје.

Позивам јунаке Друге армије да сви заједно узвикнемо: Слава церским и иверачким јунацима!"

На крају наредбе Степа је позвао припаднике Друге армије да се припреме за нова прегалаштва на реализацији вековних тежњи српског и осталих југословенских народа.

Велика победа српског оружја у церској бици, која је подигла борбени морал и самопоуздање не само војске већ и целог народа, значајна је и са гледишта непосредне помоћи српске војске општој савезничкој ствари. Пораз у церској бици био је, у ствари, почетак краја Хабзбуршке Монархије, чији је углед у свету био толико пољуљан да га она никада више није могла повратити. Овај пораз имао је значајних реперкусија на однос снага на балканском ратишту, јер је привремено одложено ступање Бугарске у рат на страни Централних сила, а Румуније дефинитивно. С друге стране, према плану аустро-угарске Врховне команде, требало је да Друга армија отпочне транспортовање на источни фронт (у Галицију) 18. Августа. Али, будући да је управо тога дана Пета армија запала у озбиљну кризу, планирано транспортовање Друге армије је одложено, иако је она и те како била потребна за дејства против руске Треће и Осме армије, које су надирале ка Лавову.

На крају ваља истаћи да је ова прва савезничка победа над непријатељем уврстила војводу Степу Степановића у ред најславнијих војсковођа првог светског рата и српске ратне прошлости уопште.